

KÜLTÜRDE YERBİLİMLERİNİN İZLERİ

*Bu bir acayip dünyadır
Her yanı taştan
Güpegündüz bir rüyadır
Yatağı taş, yorganı taş, yastığı taş
Uykusu taştan...*

BEDRİ RAHMI EYÜBOĞLU

Öz

İnsanlık tarihi, taş devri ile başlatılmıştır ve yerkabuğuna ait malzemeler olan madenlerin insan hayatının ve uygarlık düzeyinin gelişmesine bağlı olarak yine bakır, tunç, demir devri gibi madenlere yönelik adlandırmalarla devam etmiştir. İlk dönemlerde duvar resimleriyle başlayan insanlık kültürü, yazının icadına kadar sözlü, takibinde ise yazılı kültür yapıtları ile zenginleşmiştir. Sözlü ya da yazılı tüm kültürel yapıtlarda insanoğlunun iç içe yaşadığı çevresel faktörler yönlendirici olmuştur. Özellikle jeolojik ya da jeomorfolojik olaylar, yapılar ve malzemeler kültürün temel malzemeleridir. Bir bölgenin kültürü, geçmişi ve coğrafyasını anlamada yer adları önemli bir kaynak rolü üstlenir. Sanayi devriminden önce doğa ile iç içe yaşayan insan toplulukları yaşadıkları bölgelere, kullandıkları birçok alana (su kaynakları gibi) ve hatta çocukları için bölgenin doğal yapısını anlatan isimleri tercih etmişlerdir. Çeşitli kültürlerde; jeolojik afetlere (yanardağ, deprem gibi), jeo-

Nazire ÖZGEN-ERDEM
Cumhuriyet Üniversitesi,
Jeoloji Mühendisliği Bölümü, SİVAS

nozgen@cumhuriyet.edu.tr

Fuat ŞAROĞLU
JEMİRKO Jeolojik Mirası Koruma Derneği,
ANKARA

fsaroglu@gmail.com

lojik süreçlerle oluşmuş ilgi çekici jeomorfolojik yapılara, jeolojinin malzemeleri olan fosiller veya madenlere efsanelerde, mitlerde, masallarda, hikâyelerde, ağıtlarda ya da şiirlerde sıklıkla rastlanır. Görüntüleriyle farklı varlıklara benzetilmiş kaya blokları taş kesme efsaneleri ile kültürlere dâhil edilmiştir. Bu örneklerin dağılımı değerlendirildiğinde kültürel zenginliğin jeolojik çeşitlilikle doğru orantılı olarak artığı söylenebilir.

Giriş

Türk Dil Kurumu sözlüğüne göre kültür “Tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmeye kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünüdür”. Genel olarak kabul gördüğü şekliyle kültürün oluşumunda iki süreç etkilidir. İnsanın pasif ve alıcı olduğu, yaşadığı coğrafyanın koşullarına bağlı olarak beslendiği, barındığı ve bunlara bağlı olarak gelişen bilgisi, dili, davranışları ve maddi üretim ve tüketim aletleri birinci aşamadır. Diğer süreçte ise insan, yaşadığı doğada etkindir ve üretmeye başlamıştır. Buna bağlı olarak ilk aletler ortaya çıkmış ve üretim her alanda Neolitik Çağ ile birlikte hız kazanmıştır. Bu kazanımlar nesilden nesile miras olarak aktarılmıştır (1).

Toplumlar, zaman içinde oluşturdukları kültürü farklı şekillerde geleceğe ulaştırmışlardır. Yazının bilinmediği dönemlerde daha çok kulak ve hafızanın ön planda olduğu sözlü kültür öğeleri egemen iken, yazının keşfiyle sözlerle temsil edilen kültürel öğeler artık yazı ile belgelenmiştir.

Yukarıda da belirtildiği gibi insanoğlu kültürünün her aşamasında doğaya bağlıdır ve yaşadığı çevrenin her elemanı bu kültürün oluşmasında rol oynamıştır. Bu çevresel faktörlerin temel malzemesi jeoloji biliminin öğelerinden oluşur. Jeoloji ve kültürün birlikteliği son yıllarda “kültürel jeoloji” kavramının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Kültürel jeoloji “maden jeolojisi, petrol jeolojisi, su jeolojisi (hidrojeoloji), kömür jeolojisi ve çevre jeolojisinde yapıldığı gibi, kültürün oluşmasına etki eden doğal ve/veya jeolojik olayları inceleyen bilim dalı” olarak tanımlanmıştır (2). Yazarlar,

buna ilave olarak Kültürel Jeoloji’nin kapsamını, kültürün oluşmasına katılan veya gelişmesi sürecinde kullanılan “doğal alt yapı”, “doğaya ait her şey” olarak belirtmişler, ilk insansıdan günümüze her türlü iş, ürün ve olgunun doğal yönünün ele alındığı, ilk taş aletler, insanların gündelik ve toplumsal yaşamlarını yönlendiren doğa olayları, afetler, doğayı işleme ve kullanmaları, küçük veya büyük eserleri yaparken kullandıkları doğal malzemeler, yer şekilleri, mağaralar, arazi yapısı, eserlerini yaratırken bıraktıkları izlerin de (örneğin maden atıkları, cürufur, antik taş ocakları) bu kapsam içinde olduğunu ifade etmişlerdir. Tüm bu malzemeler Kültürel Jeoloji’nin materyalidir. Genel olarak yerküredeki insan etkilerinin fiziksel boyutunun kültürel jeolojinin konusu olduğu kabul edilir (3).

Bu çalışmada jeolojinin kültürle işbirliğinin temel sonuçları olan yer adlamaları, jeolojik olayların, jeolojik ya da jeomorfolojik yapıların ve jeolojik materyallerin etkisiyle ortaya çıkmış masal, ağıt, şiir, efsane gibi kültür öğeleri üzerinde durulacaktır.

Adlandırmalar

Ad, canlı veya cansız, soyut veya somut nesnelere veya varlıkları diğerlerinden ayıran, bunları çeşitli yönleriyle tasvir eden belli bir dil dizgesi içerisinde meydana gelerek yayılan bir göstergedir (4). Ad, her türlü varlığın tanınabilirliğini sağlar. Varlıkların ya da her türlü nesnenin adlandırılmasında farklı faktörler rol oynar. Yer adları (Toponimi) ad biliminin (Onomastik) önemli bir dalını oluşturur. Dilbilimci Başkan (5)’a göre yerleşme adları iki başlık altında toplanır: a- Doğaya ve fiziksel koşullara dayanan adlar, b-İnsanlara ve topluluklara dayanan adlar. Aksan (6) çevre ile ilgili yer adlarını:

1. Çevrenin coğrafi özellikleri ve jeolojik yapısı,
2. Çevredeki renkler,
3. Çevrenin genel nitelikleri,
4. Çevredeki varlıklar:
  - a) Bitki örtüsü,

b) Hayvanlar,

c) Yapılar

olarak detaylandırmıştır.

Yer adlandırmaları (dağ, ova, tepe, sırt, yamaç, vadi, düzlük, boğaz, geçit, dere, çay, nehir, pınar, kaynak, göl gibi doğal alanlar ve yerleşim alanları) bölgenin coğrafik özelliklerini, bu özelliklerin bölgede yaşayan toplulukların sosyal hayatına ve kültürüne etkisini yansıttığı için özellikle üzerinde durulması gereken bir konudur. Coğrafik koşullar, jeolojik olaylar ve yapılar (madenler, yerüstü zenginlikler) insanların buldukları alan ve çevresini adlandırırken ya da onlara kimlik kazandırırken yol göstermiştir. Dolayısıyla yer adları sadece yerbilimleri açısından değil kültür, tarih ve mimarlık alanları için de veriler barındırır. Yer adları çoğu zaman bölgede kurulmuş tarihi yapılar hakkında da bilgiler sunmaktadır. Fizikî özellikler, etnik adlar, şahıs adları ve renk adları ön plana çıkmaktadır

A) Adlandırmada yerbilimlerinin etkisi

İnsan topluluklarının yerleşik düzene geçtikten sonra yaşam alanlarını belirlemede bazı kriterleri (örneğin, tatlı su kaynakları, verimli topraklar, ulaşım vb.) dikkate aldıkları gözlenmiştir. Bununla birlikte iklimsel koşullar, topoğrafya, toprak yapısı ve güvenlik durumu da yerleşim alanlarının belirlenmesinde etken olmuştur. Geçim kaynağı, bunu sınırlayan önemli bir faktördür, örneğin hayvancılık yapan toplulukların dağlık alanları, tarımla geçinen toplulukların ise daha düzlükleri ve ovaları tercih etmeleri gibi. Kaya (7, 8) Ağrı yöresinde; dağlık kesimde devamlı yerleşmelerin seyrekleşmesi ve daha sonra ise tamamen ortadan kalkmasının temel nedenleri arasında; yükseltiye bağlı olarak sıcaklığın azalması, yağışların kar halinde düşmesi ve belli bir yükseklikten sonra yılın uzun döneminde erimemesi, ürün çeşitliliğinin azalması, bitki yetişme devresinin kısalığı ve ulaşım faaliyetlerinin güçleşmesi gibi faktörleri göstermiştir. Yazar, doğal yapı koşullarının seyrek ya da toplu yaşam alanları oluşturmasında ve yerleşim alanlarının tipinde de etkili olduğunu ifade etmektedir. Toplu yerleşmelerin kültürel ge-

lişime ve çeşitliliğine katkısı dikkate alındığında doğal koşulların önemi ortaya çıkar.

Kendilerine bu faktörleri gözeterek yerleşim alanı oluşturan topluluklar, yaşadıkları alana ve çevrelerindeki diğer yapılara kimlik kazandırmak, sahiplenmek ve diğer alanlardan ayırmak duygusuyla adlandırma gereği duymuşlardır. İşte bu noktada en belirleyici faktör yaşadıkları alan ve çevresinin coğrafik ve jeolojik özellikleri olmuştur. Özellikle, jeomorfolojik yapılardan etkilenmişler, gördükleri bir yer şeklinden, bölgenin yüksekliği, alçaklığı, sulak ya da kurak alan olması, kayaların yapısı, şekli, rengi ya da yaşanan jeolojik olaylardan (yanardağlar, depremler, heyelanlar...) yola çıkarak kültürlerine iz bırakacak adlandırmalar yapmışlardır.

Bölgenin yeryüzü şekilleri, topoğrafyası, kayalık ya da düzlük oluşu, kayaların rengi, cinsi, madenlerin yada diğer endüstriyel hammaddelerin varlığı, sulak alan oluşu yada tersi, yer adlarında en çok karşımıza çıkan faktörlerdir. Tuzlaların olduğu yerlere Tuz Gölü, Tuzlagözü, taşlık alanlara Taşlıdere (Sivas), Taşlıçay (Ağrı) gibi isimlerin verilmesi örnek olarak verilebilir. Dünyanın birçok yerinde bunun örneklerini görmek mümkündür. Brüksel kurutulmuş bir bataklığın üzerine kurulmuştur. Kelime olarak, bataklığın içindeki yerleşim yeri anlamına gelir. Berlin Slav dilinde bataklık anlamına gelmektedir. Ülkemizde de buna benzer çok sayıda örnek mevcuttur. Kilis, arapça (kilseh) kireç anlamına gelmektedir. Rize, Yunanca kökenli bir kelime olup (riza/rizaeus) dağ yamacı anlamı taşır. Manisa, Spil Dağı'nın eteklerinde kurulu olan Lidya şehri, adını Yunanca Magnesia'dan almıştır. Bazı kaynaklar şehre Magnesia adı verilmesinin manyetik çekim gücü olan taşlardan kaynaklandığını söylemektedir. Şehir Türk egemenliğine geçtiğinde ise adı Manisa olarak söylenmeye başlanmıştır. Marmara, Yunanca kökenli bir kelime olan 'marmaros' mermer anlamına gelmektedir. Adalardaki mermer yataklarından dolayı bu isim verilmiştir. Bingöl ili ismini Bingöl Dağı'ndan alır. Bingöl dağı sönmüş bir volkandır ve dağın kuzey ve doğu yamacında irili ufaklı yüzlerce göl vardır. Bingöl dağının isminin kökeni olan bu göller geçmişteki buzullaşma döneminden kalan buzul gölleridir (9).

Bu adlandırmaların bazıları yukarıda verilen örneklerde olduğu gibi jeolojik yapı ya da köken ile bağlantılı olabildiği gibi renk de önemli faktörlerden biri olmuştur. Renk adları, yerleşim bölgesinin arazi durumu, bitki örtüsü ve iklim özelliklerindeki renk unsurlarının ön plana çıkarılarak kullanılmasıyla oluşturulmuştur (kırac alanlar için boz, ormanlık alanlar içinse gök ya da yeşil kelimelerinin kullanımı, 10). Renk adlarının yön işareti olarak da kullanıldığı gözlenmiştir. Türk dilinde kök doğuyu, kızıl güneyi, ak batıyı ve kara kuzeyi ifade eder (11). Anadolu da yer adlandırmalarında; ak, akça, al, ala, alaca, alacalı, boz, bozca, gök, gökçe, kara, karaca, karalı, karanlık, kırmızı, kızıl, kızılca kelimelerinin sıklıkla kullanıldığı gözlenmektedir. Bu kelimelerin çoğunlukla dağ, ova, taş, göl, ağaç, tepe, kaya, burun, ada, çukur, su, yol, boğaz, sırt, pınar, dere, ırmak isimleri ile birlikte kullanıldığı ifade edilmiştir (10). En yoğun kullanılan adlamalara; Akkaya, Akdağ, Alacadağ, Aktaş, Aktepe, Bozburun, Boztepe, Bozdağ, Gökburun, Gökbayır, Gökpınar, Gökçekaya, Göктаş, Göktepe, Karataş, Karakaya, Karadağ, Karaburun, Karadere, Karagöl, Karain, Kızıldağ, Kızılkaya, Sarıtaş, Sarıyer, Yeşilyer, Yeşiltepe örnek olarak verilebilir.

Bazı bölgelerde ise, höyük, öyük, ören, alan, meydan, seki, teras gibi isimlerin yoğun olarak kullanıldığı belirtilmiştir. Örneğin; yerleşme bölgelerinde, yıkıntıların üst üste birikmesiyle oluşan ve çoğu kez içinde yapı kalıntılarının gömülü bulunduğu yayvan tepe, tepelik anlamına gelen höyük, öyük (Taşlıhöyük, Tokat) kelimeleri ile tepelik alanlar; kalıntı, şehir, köy veya ormanlık yer, bir bölgenin en verimli ovası gibi anlamlara gelen ören (Salkımören, Arpaören, Karacaören- Tokat, Sivas) kelimesi ile de bölgelerin verimli ovaları vurgulanmıştır (12).

Kayaç ve maden içerikleri yer adlarında sıklıkla karşılaşılan yöntemlerdir: Altıntaş (Tokat), Gümüşhacıköy (Çorum), Gümüşyurt (Tokat), Kilkilik (Tokat), Demirtaş (Tokat), Maden (Elazığ), Kurşunlu, Kireçli (Tokat) gibi. Gümüşhanenin eski adının Argypolis yani "gümüşşehri" olduğu ve antik çağlarda bu bölgede madencilik yapıldığı, bölgede yaşayan Khalyb'lerin gümüşü çıkaran, demiri keşfeden, madencilik ve metalurjiyi bilen bir kabile olduğu kaynaklarda ifade edilmiştir

(13). Yozgat ilinin Akdağmadeni ilçesi kurşun yataklarını, Elazığ'ın Maden ilçesi ise (Elazığ) yöredeki bakır madenlerini işaret eder.

Sıcak su kaynakları da yer adlandırmalarında sıklıkla karşımıza çıkar. Çermik (Diyarbakır, Sivas), Ilıca (Erzurum, İzmir), Buharkent (Aydın) bu isimlere örnek verilebilir.

Yer adlandırmalarında etkisinin göz ardı edilemeyeceği bir diğer jeolojik etken yanardağlardır. Bazı kaynaklara göre Erciyes'in eski adı arkgeos yani ateşdağıdır (14). Kelime zamanla değişime uğramıştır. Yörede bulunan bazı tarihi eski paralarda Erciyes yanardağı olarak resmedilmiştir. Benzer şekilde yeryüzüne çıkan gazlardan kaynaklı ateşler de adlandırmalara yansır. Antalya ili Kemer ilçesinde bulunan Yanartaş, yer altında bulunan metan gazının yeryüzüne çıkması ve yüzeydeki oksijene bağlı olarak alevlenmesi ile oluşur. Olimpos'un Ateşi olarak ta adlandırılan bu bölge ile ilgili efsaneler de yüzyıllardır anlatılmaktadır (15) (Şekil 1).

Şekil 1. Olimpos'un sönmeyen ateşi, Antalya (15)

Fosil bulgularının da yer adlamalarında etkisi mevcuttur. Mercimeğe benzer görüntüsü nedeniyle tek hücreli fosillerden nummuliteslerin bol görüldüğü yerlere Mercimek Tepe, Mercimekli Dere... benzeri isimler verilmiştir. Büyük omurgalı canlılara ait iskelet fosillerinin bulunduğu alanların isimlerinde iskelet kelimesine dünyanın birçok yerinde rastlamak mümkündür. New Jersey'deki Shark Tooth Hill ve Shark River adlamalarının kökeninde bölgede köpekbalığı dişleri bulunmasının etkisi vardır. Wyoming'deki Shell Canyon ise

adını yumuşakça grubuna ait fosil kabukların bol bulunmasından almıştır (16). Kuzey Hindistan'da bulunan Asthipura kasabası Pliyosen dönemine ait oldukça zengin omurgalı fosil kemik yataklarına sahiptir. Kasabanın isminin anlamının "İskelet Kasabası" olması bir rastlantı değildir (16).

Yerbilimlerinin adlamalardaki etkisini sadece yer adlarında değil kişi adlarında veya soyadlarda da görmek mümkündür. İnsanlar, gücü, heybeti ve dayanıklılığı temsil ettiği için Kaya, değerli madenler olduğu için Altın, Gümüş ya da Volkan gibi isimler vermişler ya da soyad olarak tercih etmişlerdir. Bunların dışında jeolojik yapılar olan ırmak, pınar, vadi, ada gibi isimler de sıklıkla kullanılmaktadır.

Sözlü ve Yazılı Kültürde Jeoloji

Genel kabul gördüğü şekliyle, kayıtlara geçmemiş ve konuşma dili yoluyla kuşaktan kuşağa aktarılan kültür öğelerine sözlü kültür denilmektedir. Sözlü kültür; doğaldır, yazarı belli değildir, ağızdan ağıza aktarıldığı için zaman içinde değişebilir dolayısıyla da tamamen toplumsal belleğe bağlıdır (17). Tarihsel süreç içerisinde kültürler kendilerine özgü semboller ve karakterler geliştirerek kültürlerini bu yolla yazıya dökmüşlerdir. Bu şekilde yazılı kültür ortaya çıkmıştır. Doğal değildir, yazarı bellidir, yazıya aktarıldığı için değişmez, doğal olarak toplumsal belleğe değil yazan veya okuyanın belleğine bağlıdır.

Sözlü kültür öğelerinden olan destan, efsane ve mitler, hayal gücüne dayanır ve olağanüstü varlık ya da olayları konu alır. Destan ve mitlerde çoğunlukla doğaüstü varlıklar ve olaylar anlatılır. Ancak destanlarda bir milletin, halkın ya da toplumun kahramanlık hikâyeleri işlenirken, mitlerde tanrılar, tanrıçalar konu edilir ve olaylar çoğunlukla doğaüstü yerlerde geçer. Efsaneler, olağanüstü varlıkları ve olayları konu edinen ya da tarihsel bir olayı olağanüstü öğeler katarak öyküleyen anlatı türüdür. Destanların çoğunluğunun tarihte yaşanmış hikâyelerden ortaya çıktığı söylenebilir, efsanelerde ise zaman içerisinde hayali unsurlar dâhil olur. Tüm bu sözlü kültür yapıtlarının önemli beslenme kaynaklarından biri

jeolojik olaylar ya da insanın anlam vermediği değişik jeolojik yapılarıdır. Bunlar doğaüstü olarak algılanan deprem, heyelan, yanardağ patlamaları gibi jeolojik olaylar olabildiği gibi farklı şekillerdeki taş bloklar, çok sayıda sıralı dağlar, sarp kayalıklar, farklı renklerde madenler gibi jeolojik yapılar da olabilir. Buna benzer jeolojik olay ya da yapıların olduğu coğrafyalarda bunların yansıdığı sözlü kültür öğelerinin de zenginliği dikkat çeker.

Deprem ya da yanardağ patlamasının afete dönüştüğü durumlarda (yani insanoğlunun can ve mal kaybına neden olan doğal olaylarda) ağıt, mani, hikâyeye gibi sözlü kültür söylenceleri ortaya çıkmıştır. Ağıtlar, insanın ölüm karşısında ya da canlı –cansız sahip olduğu bir varlığını kaybetmenin üzüntüsü, telaşı, korkusu, heyecanını yaşadığı anda feryadı, isyanı talihsizliğini ifade ettiği türkülerdir (18). Bu jeolojik olayları yaşayan toplumların bir kısmı yaşadıkları bölgede çeşitli önlemler alarak yaşamaya devam etmişlerse de bazı topluluklar yerleştikleri alanı terk etmeyi tercih etmişlerdir (19). Göç eden topluluklar gittikleri yerlere acılarını, kederlerini ve bu konudaki tecrübelerini de beraber götürmüşlerdir. Sahip oldukları kültürü yeni yerleşim alanlarında yeni öğelerle zenginleştirmişler ve kültür göçünü sağlamışlardır.

Sözlü kültürde jeolojik olaylar veya jeolojik yapıların izleri ile ilgili örnekler aşağıda ilgili başlıklarda verilecektir.

A)Kültürde yanardağlar

Yanardağlar, tarih boyunca insanları en fazla korkutan ve onlarla ilgili efsaneler ürettikleri jeolojik olaylardır ve belki de birçok efsanenin kaynağıdır. İnsan hayatını doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyen, can ve mal kayıplarına neden olan bu doğal olaylar ile karşılaşan topluluklar, yaşadıkları afetleri farklı şekillerde anlatmışlardır. Kimi zaman çizerek, kimi zaman da masallarına, şiirlerine ya da efsanelerine konu yapmışlardır. Özellikle volkanik patlamaların yoğun olduğu yerlerde bu patlamaların izlerini ve etkilerini şiirlerde, ağıtlarda ve efsanelerde çok sayıda görebiliriz. Bazen tanrı-tanrıça kavgaları, bazen ejder-

halar bazen de cennet – cehennem hikâyelerinin kökenleri olmuşlardır.

Santorini adasında bulunan ve aynı adı taşıyan yanardağ gezegenimizin en eski ve en güçlü yanardağlarından biridir. M.Ö. 17. yüzyılda oldukça güçlü bir patlamanın olduğu ve patlamanın Minos uygarlığının sonunu getirdiği birçok araştırmada geçer ve efsanelerde de bunun izini görmek mümkündür.

Diyarbakır'da yer alan ve sönmüş bir volkan olan Karacadağ'ın taşı, toprağı kapkaradır. Bu volkanın rengini de açıklayan efsaneler dilden dile dolaşır. En bilineni şöyle anlatılmaktadır: Eski zamanlardan birinde bu dağda bir ejderha yaşar. Her yıl yüzlerce insanı yer ancak doymaz. Yörenin beyi buna bir çözüm bulamaz, giden hiçbir yiğit de geri dönemez. Bu arada beyin yanında çalışan, marangozluk yapan bir genç, beyin güzel kızına gönül verir, annesi, beyden kızını istemeye gider. Bey ejderhayı öldürmesi karşılığında kızını vereceğini söyler. Aşık genç yola koyulur, ejderha onu görür görmez ateş püskürterek delikanlıyı yakar. Yanarken içli bir ah çeker. Öyle derin ve yüksektir ki sesi, gökler de duyar, anası da. Anası tanrıya yalvarır, "Oğlumun yakan ejderhayı yak, kara taşlara çevir" diye. Dileği kabul olur, ejderha yanar, parçaları kara taşlar olarak dağın eteğine, Diyarbakır'ın etrafına saçılır. O gün bugün dağın adı Karacadağ'dır; sönmüş, ateşiyle kimseyi yakmaz olmuştur".

Nemrut volkanı da (Tatvan, Bitlis) efsanelere konu olmuştur. Yörede volkanın patlamasını anlatan hikâyeler dilden dile dolaşmaktadır. Karaoğlu ve Kılıç (20) bu efsanelerden birini şöyle

anlatmışlardır: "Dağın sivri doruğunda yaptırdığı kalede zulmü ile tanınmış Nemrut adında bir firavunun yaşamış. Kral Nemrut'un kalesinde kendi adı ile anılan "Nemrut'un sönmez ateşi" yanarmış. Günden güne güçlenen, tüm bölge halkına zalimce davranan Nemrut, sonunda Tanrı'ya savaş ilan etmiş. Tanrı ise elçileri aracılığıyla Nemrut'a mağrurlanmamasını, kendisini yok etmek için kılını dahi kıpırdatmadan sadece karıncalarla bile sonunu getirebileceği haberini yollamış. Fakat Kral Nemrut buna kulak asmamış. Bunun üzerine Tanrı, Nemrut'un üzerine bir karınca ordusu göndermiş ve dağı oydurmaya başlamış. Bir süre sonra gök gürlemiş, yer yarılmış, dağın doruğu Nemrut'un kalesi ile birlikte Tanrı'nın gazabına uğrayarak içine çökmüş. Bir duman bulutu her yanı kaplamış, koca dağ aylarca görünmez olmuş. Duman kalktığında görüntü ibret vericiymiş; dağın üstü yok olmuş ve içinde bir krater oluşmuş". Bu efsanenin devamında da sönmez ateşe odun getiren yoldaki kervanların taş haline gelişi anlatılır. Taş haline gelen kervan görüntüsü, Nemrut Krateri'ni oluşturan yüksek enerjili ve çok sıcak piroklastik akıntıların daha sonrasında rüzgâr ve su ile aşınmasıyla oluşan "Peri Bacası" oluşumlarını anlatır

Neolitik dönemi temsil eden Çatalhöyük yerleşiminde, yakınlardaki Hasan Dağı'nın patlamasının gösterildiği duvar resmi bölgede yaşayan toplulukların gözüyle yanardağın patlamasını anlatan ve kültürlerini anlamamıza yardım eden bir kaynak olmuştur (Şekil 2).

Ülkemizin sönmüş yanardağlarından biri olan Erciyes için de halk arasında anlatılar mevcuttur. Bunların birinde dağın patlaması ve tepesinde-

Şekil 2. Çatalhöyük yerleşiminde bulunan Hasandağı'nın püskürmesini gösteren duvar resmi (21)

ki her mevsim eksilmeyen karların hikâyesi şöyle anlatılır: Erciyes Dağı eteklerinde yaşayan Ercişler Kabilesinin beyinin Cis Hatun isminde çok güzel bir kızı varmış. Cis Hatun'a âşık olan bir delikanlı onu babasından istemiş ancak bey, yanbaşılarında bulunan dağın tepesindeki ateş püsküren ejderhayı öldürmesi şartı ile kızını vereceğini söylemiş. Cis Hatun dağa çıkıp ejderha'yı öldürmek için gidenlerin geri dönemediğini, alevler tarafından yutulduğunu bildiğinden delikanlıya gitmesi için yalvarmış. Delikanlı dinlememiş ve yola çıkmış. Onu takip eden Cis Hatun, Yanık Dağ olarak adlandırılan yerde onu yakalamış, ancak yine gitmesine mani olamamış. Cis Hatun gelinliğini giyer ve beraber yola devam ederler. Dağın zirvesine vardıklarında alevler üstlerine akar ve delikanlıyı alıp götürür. Onu kurtarmaya çalışan Cis Hatun da alevlerin içinde kalır. Ancak beyaz duvağı dağın üzerinde kalır. O günden sonra Erciyes Dağı'nın zirvesi hep beyazdır (22).

Yanardağlar haricinde, çevresinde hiçbir bitkinin ya da hayvanın yaşayamadığı yeryüzüne kendiliğinden çıkan yanıcı doğal gazlar ya da kimyasal içerikli bazen zehirli (özellikle bataklıklar) olan doğal gazların bulunduğu alanlar da ülkelerin sözlü ya da yazılı kültüründe mistik alanlar olarak kendine yer bulmuştur. Bu alanlar, birçok masalda, efsanede veya hikâyede giden insanların geri dönemediği kutsal ya da kötü ruhların yaşadığı korkutucu alanlar olarak geçer. 1800 lü yıllarda hastalıkların ve ölümlerin nedeni olarak görülen teorilerden biri olan Miyasma teorisi buna örnek olarak verilebilir (Şekil 3) (23).

Şekil 3. Robert Seymour tarafından Miyasma'nın tasviri (24)

B)Kültürde depremler

Depremler tarih boyunca insanoğlunda korku yaratan ürkütücü bir doğa olayı olmuştur. Son 4000 yılda depremlerden dolayı dünyada yaklaşık 13 milyon insan ölmüş ve bu ölümlerin yalnızca yaklaşık 2.7 milyonu son yüzyılda olmuştur. Deprem bölgelerinde bu korkunun ve acının tasvir edildiği resimlerin, şiirlerin, ağıtların ve efsanelerin zenginliği göze çarpar. Hierapolis antik kentinin kuzeybatısında bulunan fay aynası üzerinde çeşitli kabartmalar gözlenmiştir. Deprem felaketini yaşayan yöre halkının tanrıların ve kentin sahibinin kabartmalarını bu felaketten korunmak amacıyla yaptıkları ifade edilmektedir (19).

Birçok ülkenin kültüründe depremin nedeni ile ilgili farklı efsaneler vardır. Hindistan'da deprem, "dünya, bir kaplumbağanın sırtında duran dört fil tarafından tutulur. Kaplumbağa da bir kobra yılanının üzerinde dengededir. Bu hayvanlardan herhangi biri hareket ettiğinde dünya sallanır efsanesi" ile; Rusya (Sibirya)'da dünya, "Tuli adında bir tanrının çektiği kızak üzerindedir. Kızağı çeken köpekler pirelidir. Kaşınmak için durduklarında dünya sallanır; Türkiye'de Dünya öküzün boynuzları üzerinde durur. Öküz kafasını salladığı zaman deprem olur"; mitleri ile anlatılır.

Ülkemizde depremlerin kültüre yansımalarının en iyi örneği Erzincan'dır. Erzincan ili deprem açısından oldukça hareketli bir zonda yer alır. 1939 ve 1992 yıllarında ağır can ve mal kayıplarına neden olmuş depremler meydana gelmiştir. Erzincan halkı bu doğal afet ile yitirdiği aile fertlerinin ve yakınlarının acısını, kederini, yaşadığı çöküntüyü, açlığı, evsiz kalışını, hava koşullarının olumsuzluğunu ağıtlarla anlatmış ve bu ağıtlarla acısını paylaşmıştır. Bugün Erzincan halk kültüründe depremin izlerini çok sayıda şiirde, masalda efsanede görmek mümkündür. Kara (18) "Erzincan'ın Gözyaşları" adlı eserinde, ülkemizin depremi ve etkilerini en fazla yaşayan illerinden olan Erzincan'ın farklı tarihlerde yaşadığı deprem felaketlerinin izlerini yansıtan ağıtları, destanları incelemiştir. Bu ağıtlardan birkaç örnek aşağıda verilmiştir.

*Gürledi bir ses, sallandı her yan
Yok, oldu birden güzel Erzincan,
Mahşere döndü sokak ve meydan,*

Ana, oğul, baba birbirine sarılmış,
Kimisi can vermiş, kimi kurtarılmış,
Böyle bir manzara nerden görülmüş,
Gül bahçesi birden döndü virana,
Nazar mı değdi şu Erzincan'a?
H. Yusuf ALBAYRAK

Depremle birlikte ışıklar söndü.
Her taraf karardı toz duman oldu.
Analar, babalar saçını yoldu.
Bir anda mahşere döndü Erzincan
Server ALTINTAŞ

Beşik gibi sallandın mı?
Ah Erzincan, can Erzincan.
Sallanıp da yıkıldın mı?
Ah Erzincan, can Erzincan.
Deprem yine vurdu yıktı,
Gözyaşların kanlı aktı,
Feryatların arşa çıktı,
Ah Erzincan, can Erzincan.
Ahmet ARITÜRK

1943 yılında Tosya'da meydana gelen depremde 820 kişi hayatını kaybetmiştir. Bu acı, şiirlerde ve destanlarda anlatılmıştır. Bunlardan biri de şair Hüseyin Avni BAZLAMATÇI tarafından yazılmıştır. Oldukça uzun olan şiirden kısa bir bölümde bile yaşanan acıyı hissetmek mümkündür (25).

Kıyametten bir hal oldu Tosya'ya
Derin uykularda dehşet zelzele
Yıktı harap etti vahşet zelzele,
Bıraktı bizleri hasret zelzele
Hicran badesini doldu Tosya'ya.
Zelzele kimseye aman vermedi
Kaçıp kurtulmaya zaman vermedi,
Çoluğa çocuğa meydan vermedi
Cihan hayretlerde kaldı Tosya'ya.

C)Kültürde jeolojik ve jeomorfolojik yapılar

Jeolojik olaylar dışında, görünüşleri ile insanın dikkatini çeken ya da hayranlık uyandıran jeolojik yapıların izlerini de dünyanın birçok yerinde sözlü ve yazılı kültürde görürüz.

Dağlar, dünyanın gökyüzüne en yakın kesimleri olduğundan tarih boyunca birçok topluluk tarafından kutsal sayılmış, çoğunlukla da tanrıların yaşam mekânları olarak tasvir edilmiştir. Yunan tanrıları Olympos Dağı'nda, Kenan tanrıları Saphon Dağı'nda yaşarlar. Japonlar için Fuji, Hindu- lar için Meru Dağı kutsal alanlardır. Benzer şekilde Aztek ve İnka benzeri topluluklar tapınakları için yüksek dağ zirvelerini seçmişlerdir. Yüksek ve görkemli dağlar birçok uygarlığın sözlü ve yazılı kültüründe yer alır.

Filipinler'deki Bohol Adası'nda bulunan çikolata tepeleri, gizemli olarak kabul edilen ve yaklaşık 1268 adet konik tepeden oluşan sıradışı jeolojik bir oluşumdur. Kireçtaşından oluşan bu tepelerin uzun jeolojik dönemler boyunca yağmur, akarsu ve yeraltı suları ile aşındırılması sonucu oluştuğu kabul edilir. UNESCO Dünya Mirası olan bu tepeler hakkında yerel halkın geliştirdiği çok sayıda ilginç efsane vardır. Tepelerin oluşumunu anlatan 2 efsane en yaygın bilinenidir. Birincisi, kıyasıya savaşan iki dev anlatır. Günlerce süren savaşta birbirine dev kaya ve kumlar atan devler, savaş sonrasında arkadaş olmuşlar ancak sonra bıraktıkları artıkları toplamamışlar. Tepeler bu artıkları temsil eder. İkincisi ise Arogo isimli dev bir gencin, Aloya adlı ölümlü bir kadına imkansız aşkını anlatır. Aloya'nın ölümü ile Arogo'yu kedere sevk etmiş ve Arogo'nun gözyaşları bitmek bilmemiş, bu gözyaşları kurduğunda ise tepeler oluşmuştur (26) (Şekil 4).

Madagaskar'daki (Tsingy Stone Forest) Taş Ormanı, milyonlarca yıl süren erozyonlar sonucunda, yatay ve dikey jeolojik oluşumlar halinde ortaya çıkmış karstik platodur. Oldukça keskin ve iğne ucu gibi sivri yüzeyli kayalıklardan ve mağaralardan oluşmuştur. "Tsingy" kelimesi Madagaskar dilinde "çıplak ayakla yürünemeyen yer" anlamına gelir. Büyük ve sivri kayalar, kanyonlar, mağaralardan oluşan bu eşsiz bölge, 1990 yılında UNESCO Dünya Mirası olarak kabul edilmiştir (Şekil 5).

Ülkemizde de jeolojik ve jeomorfolojik özellikleri ile görsel açıdan benzersiz alanlar mevcuttur. On milyon yıl önce Erciyes, Hasandağ ve Güllüdağ'ın püskürttüğü lav ve küllerin çukur alanlarda birikmesiyle oluşan yumuşak tabakaların zaman içerisinde su ve rüzgârlar ile aşındırılması

Şekil 4. Çikolata tepeleri (Filipinler, Bohol Adası) (26)

sonucu oluşan Peri Bacaları (Kapadokya) bunlara örnek olarak verilebilir. Jeolojik açıdan önemli olan bu yapıları eşsiz kılan, tarih boyunca bu alanda yaşayan insan topluluklarının peri bacalarını yaşama ve ibadet alanı olarak kullanmış olmaları ve içlerini fresklerle süsleyerek, kültürlerini ve uygarlıklarını günümüze aktarmış olmalarıdır. Bu yapılar ile ilgili bu somut kültür öğelerine ilave olarak yıllardır söylenegelen şiirlerin, efsanelerin, hikâyelerin, masalların zenginliği de dikkat çekicidir. Bölge görsel güzelliği ile birçok şiire, güzel söze malzeme olmuştur.

Şekil 5. Taş Orman, Madagaskar (27)

ÜRGÜP ŞİİRİ

Bir masaldır yelken açmış
Yelkeni taş, rüzgârı taş
Teknesi taştan
Bir kadehtir dolup taşmış
Köpüğü taş, salkımı taş,
Saçağı taştan
Bu bir acaip dünyadır
Her yanı taştan
Güpegündüz bir rüyadır
Yatağı taş, yorganı taş, yastığı taş
Uykusu taştan...

BEDRİ RAHMİ EYÜBOĞLU

Güzel atlar ülkesi olarak da adlandırılan Kapadokya'daki Peri Bacaları üzerine söylenen efsanelerden birinde: masallar diyarı Kapadokya'da başları göğe değen korkunç devler yaşamış. İnsanlar bu devlerden çok korkar ve dışarı çıkamazmış. Bir araya gelip devler onlara zarar vermesin diye dualar ederlermiş. Buna rağmen devler insanlara zaman zaman kızıp dağların tepesinden insanlara ateş topları atarlarmış. Günlerden bir gün periler diyarının padişahının yolu masallar diyarına düşmüş. İnsanların bu devlerden çektiklerini o kadar üzölmüş ki tüm perilerini çağırıp dağların ateşini söndürelim, devler yerin altına girmek zorunda kalsın demiş. Binlerce peri buz ve kar parçalarıyla dağların ateşini söndürmeyi başarmışlar. Devler de bu olaydan korkup yerin bin kat altına inip saklanmışlar. Bu olay üzerine periler ve insanlar sıkı dost olmuşlar ve insanlar kayaların içine oydukları evlerde yaşarken periler de sivri kayalıkların tepelerindeki odacıklarda yaşamaya başlamışlar (Şekil 6).

Şekil 6. Peri Bacaları, Göreme

Bunların haricinde faylara bağlı olarak gelişen sıralı tepelikler ya da göller de sözlü kültürün önemli ürünleri olan efsanelerin, türkülerin ve hikâyelerin malzemesidir. Yer yer fay bloklarında gözlenen fay çizikleri bu hikâyelere kılıç izleri olarak girer.

D) Kültürde fosiller

Jeolojik zamanlarda yaşayan canlıların taşlaşmış kalıntıları olan fosiller yüzyıllardır insanların ilgisini çeken jeolojik malzemelerdir. Birçok kültürde var olan ve hatta bazı toplulukların kültür simgesi olan ejderhalar ve canavarlar, bir zamanlar yer yüzünde yaşamış ve sonrasında yok olmuş dinozorlara ait fosiller ile bağlantılıdır. Bu iri canlıların devasa fosilleri ile doğada karşılaşan insanların bunu hayallerinde canlandırmış olmaları, efsanelere ve masallara konu etmiş olmaları beklenen bir durumdur. İri omurgalılara ait kemik fosillerinin bulunması kültürlerde dev simgesinin ortaya çıkmasına neden olmuş olabilir.

Dinozorlardan sonra insanoğlunun hayal gücü ile farklı şekillere bürünen bir diğer fosil grubu da ilginç spiral şekilleriyle Ammonitlerdir. İlgi çekici sarmal şekliyle birçok kültürde bu fosillerin izini görmek mümkündür (Şekil 7, 8). Yunan mitolojisinde ammonitler boynuzlu tanrı Jüpiter Ammon'la ilişkilendirilmiş ve bundan ötürü kutsal semboller olduğuna inanılmıştır. M.Ö. 480 yılına ait bir Yunan sikkesinde "bilgelerin, yatmadan önce yastığın altına bir ammonit koymayı tavsiye ettikleri" yazar. Hindistan'ın çeşitli bölgelerinde, ammonitler Salagraman'a ibadet için kutsal öğeler olarak kabul edilmiştir. Bazı Himalaya kabileleri ammonitleri "Tanrı'nın tekerlekleri" olarak benimsemişler ve yanlarında bulundurmuşlardır. Avustralya aborijinleri arasında ammonitlerin büyü kapasiteleri olduğuna inanılmakta ve hala bir tılsım olarak kullanılmaktadır. İngiltere'de ise ammonitler "snakestone" olarak adlandırılmış ve onların taşlaşmış, bir şekilde başlarını yitirmiş ve çoğunlukla yılan derisi olarak bilinen sarmal yılanlar olduğuna inanılmıştır (28, 29).

Şekil 7.Üç yılan taşlı Whitby silahı (28)

Şekil 8. Mimaride kullanılan ammonit süslemesine örnek (29)

İlginç bir fosil bulgusu da İskandinav ve Kuzey Avrupa kültüründe görülmektedir. Arkeolojik kazılarda bulunan bronz bantlarla çevrilmiş Deniz Kestanesi fosillerinin Tanrı Thor'un çekici (Thunderstone) olduğu kabul edilmiştir (Şekil 9).

Şekil 9. Viking döneminden bir bulgu (30)

Yumuşakçalar grubundan bir Bivalvia cinsi olan Gryphea İngiltere Jura yaşlı tabakalarda bol bulunur. Kabuğunun üzerinde aşınmaya bağlı olarak oldukça belirginleşmiş çıkıntılar mevcuttur. Bu kaba görünümü nedeniyle yöre halkı tarafından ayak tırnağına benzetilmiş ve "devil's toenail" (şeytanın ayak tırnağı) adı verilmiştir. Gryphea'lı suların romatizmal ve yaralanma ağrılarına iyi geldiğine inanılmıştır (31). Yine bivalvia grubu olan rudistler iri yapıları ve boynuz benzeri şekilleri ile dikkat çekmiş ve yer isimlerine kaynak olmuştur. Fransa'nın güneyinde bulunan Montagne des Cornes (Boynuzlar Dağı) bölgesinin isminin kökeninde, bölgede yayılım sunan Üst Kretase yaşlı birimin zengin rudist içeriği olduğu belirtilmiştir (16).

Fosil bulguların kültürle buluşmasına bir örnek ülkemizden verilebilir. Niksar (Tokat) yöresinde Mühür Kesen Türbesi civarında bulunan, yıllardır mühür taşı olarak bilinen ve tarihsel kayıtlarda da yer alan objeler aslında denizlalelerinin (Crinoid) saplarına ait fosillerdir (Şekil 10). Bu saplar beş kollu yapıları ile mühüre benzetilmiştir. Crinoidler ile ilgili bir diğer kültür izi İngiltere'de göze çarpar. Wiltshire bölgesinde "kutsal kuyu" ya da "deniz kuyusu" olarak adlandırılan alanda beş köşeli crinoid sapları bulunmaktadır. Fay hattı üzerinde bulunan kaynaktan suyun hareketi ile bu saplar sürekli olarak aşınıp yüzeye taşınır. Yöre halkı, yıldız benzeri bu fosillerin ilkbahar-

da düştükten sonra taşlaşmış çiçekler olduğuna inanmaktadır (16).

Şekil 10. Mühür kesen crinoidler.

Şekil 11. Mercimek görünümlü nummulitesler (32)

Bazı durumlarda ise bulunan fosiller şekilleri itibari ile farklı maddelere benzetilmiş ve yer adlamalarında bu maddelerin ismi kullanılmıştır. Buna nummulites (Foraminifera) fosili örnek olarak verilebilir. Jeolojide Eosen dönem olarak bilinen ve çoğunlukla günümüzden 35- 55 milyon yıl öncesine denk gelen bu dönemin sığ denizlerinde hüküm sürmüş bu canlıların küçük boyutlu olanlarına ait fosilleri mercimek tanesine benzerliği ile dikkat çeker (Şekil 11). Dünyanın birçok yöresinde Eosen sığ denizel çökelleri oldukça bol olarak bu fosili içerir. Bazen avuç avuç toplamak mümkündür. Bu durumlarda yerel halkın bu alanlara (dağ, tepe, sırt, vadi...) mercimek dağı, mercimek tepesi, mercimek dere ya da mercimek sırtı benzeri adlamalar verdiği gözlenmektedir. Turhal

güneydoğusundaki Mercimek Dağı, Zile güneybatısında bulunan Hüseyin Gazi tepesinde taş mercimek tarlası, Yozgat merkezinin doğusunda Mercimek tepe (alan Mercimek Tepe Tümülüsü olarak bilinir), Kırklareli kuzeyinde Mercimek Sırtı (alandaki Çağlayık Mercimek Tepe Tümülüsü bulunur), Dinar (Afyon) kuzeydoğusunda Mercimek Tepe, Darende (Malatya) kuzeydoğusu mercimek tepe, Araç (Kastamonu) kuzeydoğusunda Mercimek Tepe ve Mercimek Deresi bol nummulitesli Eosen çökelleri ile karakteristiktir.

Halk arasında bu yerlere ait hikâyeler de anlatılır. Hüseyin Gazi Tepesi'nde (Zile) bulunan taş mercimek tarlasının da bir hikayesi vardır. "Bir zamanlar bu tepenin eteğindeki köyde yaşlı ve fakir bir karı koca yaşarmış, bunların da güzel mi güzel bir kızları varmış. Bu kız komşu köyden kimsesiz, yoksul bir delikanlıyla evlenip gelin gitmiş. Kız gelin gittikten kısa bir zaman sonra babası ölmüş. Yalnız kalan annesi yine köyden fakir bir adamla evlenmiş. Adam hem fakir hem de çok aksi biriymiş. Gelin giden kızın da bir bebeği dünyaya gelmiş. Bebek daha altı aylık olmadan bu defa da kızın kocası ölmüş. Bebeğini kucağına alan kız anasının evine dönmüş. Aksi babalık kabul etmediyse de iki kadının yalvarmaları sonucu karın tokluğuna kızı eve kabul etmiş. Kısa bir süre sonra bebek hastalanmış. Adama bebeği hekime götür, ilaç al dedikçe, "Ben sizin karnınızı doyuramıyorum bebeğe ilaç alamam." diye çıkmış. Bebek hastalıktan inim inim inlemeye başlamış. İnsafa gelen adam, "benim Hüseyin Gazi tepesinde bir tarlam var. Çok dik olduğundan çift çıkmaz. Yaşlandığım için de ekemiyorum. Kazmayı al, tarlayı kaz, mercimek ek, derip, götürür satarsın. Parası ile de bebeğini hekime götürürsün." demiş. Çaresiz kadın bebeğini sırtına sarıp, tepeye çıkmış. Mercimeği ekmiş, iki ay beklemiş, mercimek öyle bol olmuş ki sevincinden havalara uçuyormuş. Bu süre zarfında da çocuk iğne ipliğe dönmüş. Mercimekleri yolarken, bebeğe süt vermek için yatırın başına koşmuş ki bebekte ses soluk yok. Bir tarlaya bakmış, bir yatıra bakmış, bir bebeğe bakmış sonra bebeğin üzerine kapanıp öyle ağlamış, öyle bağırmış ki... Feryadı cihanı tutmuş. Bu sırada yatırdan bir ses yükselmiş 'Mercimeğin taş ola!.. Mercimeğin taş ola!...' ta aşağı köyden duyulmuş bu ses. Kadın da ruhunu

teslim etmiş bu sesin ardından. Köylüler şaşkınlıkla tepeye tırmadıklarında bütün mercimeğin taş kesildiğini görmüşler. Anne ve bebeği yatırın yanına defnetmişler. O gün bu gün "Taş Mercimek Tarlası" diye anılır olmuş bu tarla (33).

E) Kültürde kayaçlar ve madenler

Tarih boyunca birçok topluluk, taş ve madenlere mistik değerler yüklemişler ve bazılarının kutsal olduğunu kabul etmişlerdir. Göktaşlarının göğü temsil ettiği ve bu nedenle kutsal olduğu, gök gürlütüsü taşları olarak adlandırılan çakmaktaşlarının şimşek okunun ucu olarak düşünüldüğü ve bu nedenle söz konusu taşlara saygı duyulduğu ifade edilmiştir. Eliade, göktaşlarından en bilinenlerinden birinin Mekke'deki Kâbe (Hacerü'l-Esved) olduğunu ifade eder (34, 35). Taşların sertliği, dayanıklılığı ve sağlamlığı insanların onlara başka/özel değerler yüklemesinin bir nedeni olabilir. Bazen taşların sahip olduğu şekiller de bu sonucu doğurabilmektedir. Örneğin, Madagaskar'da ve Kuzey Kaliforniya'da kısır kadınlar, gebe kadına benzeyen bir kayaya dokunurlar (35).

Sağlık amacıyla da kullanıldığı görülen taşlara Anadolu'dan çok sayıda örnek verilebilir. Bunlardan bazıları; Sivas'ta mavi bez içine konulan akik taşının nazardan koruduğu (36), Erzurum'da çocuklu ve gebe kadınların çocuklarının yaşayıp büyümesi için bulundurduğu tıpkı taşı (37), Bursa ve Gaziantep'te ağırlara iyi gelen karataş, Anadolu'da hasta ve zayıf çocukların, ayağında yahut kolunda sızısı olanların geçirildiği delikli taşlardır.

Türkler İslamiyetten önce, bazı doğa öğelerinin (dağ, tepe, sulak alan, ağaç gibi) ruhu olduğuna ve özellikle dağların tanrının makamı olduğuna inanırlardı (38). Türk inanış sisteminde kutsal kabul edilen diğer bir unsur taş ve kayalardır. Destan kahramanlarının taştan doğması, efsane ve hikâyelerdeki taşa dönüşme motifi, ağrı ve hastalığın taşa bırakılması, gebe kalmak için kullanılan taşlar, evin dirliği için kapı üzerine asılan taşlar (39) Türk inanç sisteminde taşın ne denli önemli olduğunu göstermektedir (35). Bazı taşların sihirli olduğuna inanan Türkler bu taşlarla birçok sıkıntıyı giderebildiklerini düşünürlerdi.

Dünyaya hükmetmek için muhafaza edilen yeşim taşı (40), kıyamet sembolü olan karataş, yağmuru yağdıran ya da taşı, çocuğun rahat doğmasını sağlayan zümrüt taşı, çeşitli hastalıkları iyileştiren Harezmi taşı (41) kutsal ve değerli taşlardan bazılarıdır.

Çeşitli kültürlerde en çok bahsedilen taşlardan birinin mıknaş taşı olduğu belirtilmiştir (35). Thales'in demiri harekete geçirmesinden dolayı, mıknaşın ruhu olduğunu belirtmesi buna örnek olarak verilebilir (42). II. Murad Dönemi'nde Mustafa İbn Seydî tarafından Farsçadan Türkçeye çevrilen "Tensûhnâme-i İlhânî" adlı eserde mıknaşın Kızıldeniz'den çıkarıldığı ve iyisinin kızıl ve kara olduğu ifade edilmektedir. Hatta bu denizde seyreden gemileri mıknaş çekip yok etmesin diye gemilerde demirden bir nesne bulundurulmadığı bazı kaynaklarda belirtilmiştir (43, 35).

Madenler ise insanlık tarihinin en başından itibaren toplulukların kültürüyle iç içe olmuştur. Taş devri ile başlayan yolculuk, MÖ 4000' li yıllarda insanoğlunun madenden bakır elde etmesiyle boyut kazanır. Bu gelişim bakır ve kalay karışımından işlemesi daha kolay olan bronzun elde edilmesi ile devam eder. Bronz, insanlık tarihinin yaklaşık M.Ö 2400-2000 yılları arasındaki döneme adını verecek kadar önem kazanmıştır. Takibinde gelen demir çağı ile madenler, insanlık uygarlığının çok hızlı bir ivme kazanmasında vazgeçilmez bir unsur olmuştur. İlk dönemlerde, çeşitli madenlerden yapılmış günlük kullanım malzemeleri, kadınların takıları ya da savaş aletleri olarak karşımıza çıkarlar. Ünlü coğrafyacı Amasyalı Strabon'un kitabında Milas, Marmara Adası ve Afyon mermer ocaklarını ayrıntılı olarak anlattığı, o dönemde mermerin değerli bir maden olduğu, çıkarıldıkları yerden yakın çevredeki büyük şehirlere ve hatta Roma İmparatorluğunun merkez olan İtalya'ya kadar ihraç edildiğini vurgulamıştır (13). Mermer antik çağlarda somut kültürün en temel malzemesidir. En kalıcı, dikkat çekici ve güzel sarayların, tapınakların, heykellerin yapımında bu malzeme tercih edilmiştir (Şekil 12). Altın ve gümüş çoğunlukla takılarda tercih edilirken bakır günlük kullanım malzemesidir (Şekil 13).

Şekil 12. Priene antik kentinde (Aydın) Athena Tapınağı'nın mermer sütunları (44)

Şekil 13. Altın takı (Urartu Uygarlığı, Van) (45)

Sözlü ve yazılı kültürde de madenlerin izine rastlamak mümkündür. Eski Mezopotamya'da, madenler ve değerli taşların sahibinin, yeraltı tanrısı Ea olduğuna ve madenlerin yeraltında büyüdüklerine inanılırdı. Yunan kültüründe madenlerin tanrısı Zeus ve Hera'nın oğlu Hephaistos'tur. Diğer tanrılardan farklı olarak çirkin ve topal Hephaistos'dan utanan Hera, onu doğar doğmaz Olympos'tan aşağı atar. Hephaistos, Lemnos Adası'ndaki bir yanardağda bulunan atölyesinde, farklı madenleri işleyerek muhteşem eserler yapar. İlyada destanında Hepaistos'un madenleri ustalıklarla kullanarak ürettiği ve savaşların kaderini değiştiren kalkan, zırh, miğfer, dizlik gibi gereçlerden bahsedilir. Eski Roma mitolojisinde ise ateş tanrısı Vulcanus'un, Etna Yanardağı'nın altında bir demirci ocağının varlığına ve onun nalbantlık mesleğinin kurucusu olduğuna

inanılır. Türklerin tarihinde de madenlerin izlerini görmek mümkündür. Ergenekon Destanında, Orta Asya'daki Göktürklerin bir demir dağı eriterek Ergenekon'dan çıkmaları anlatılır. Destanlar, efsaneler ya da mitlerde sıklıkla karşımıza çıkan madenlerin adlandırılmasında da bu bağlantı dikkat çeker. Kobalt adı, Alman madencilerin madenlerde bulunduğu inandıkları kötü ruh Kobold'dan; Toryum İskandinav şimşek tanrısı Thor'dan gelir (46).

Taş Kesilme Efsaneleri veya Benzetmeler

İnsanoğlu doğada karşılaştığı görünümü ile çevresindeki diğer oluşumlardan farklılık sunan kayaları, tepe ya da dağları birşeylere benzetmiş zaman içerisinde bu merak ve benzetme; öykülere, türkülere ve efsanelere taş dönüşme ritüeli olarak konu olmuştur. Oğuz ve Ersoy (47) taş dönüşme ifadesini şöyle tanımlamışlardır "doğada bulunan ve insanda merak veya korku uyandıran veya sıra dışı oluşlarıyla haklarında bilgi edinme gereksinimi duyuran doğal ama sıra dışı oluşumlar, doğaüstü güçlerin ama çoğu zaman Tanrı'nın ödül veya ceza olsun diye "taşa çevirdiği" insanlar veya diğer canlılardır". Yazarlar, Anadolu'nun farklı bölgelerinden çok sayıda taş kesme efsanesi hakkında bilgi vermişlerdir. Bu efsanelerin çoğunlukla taş kesen gelinlere, gelin alaylarına, anne-çocuk ya da aşıklara ait olduğu dikkat çeker. Çeşitli jeolojik süreçlerin özellikle akarsu ve rüzgarların aşındırmasına bağlı olarak gelişen tek ya da sıralı kaya blokları bu efsanelere gelin, kadın, gelin alayı, kervan ya da kavuşmayan sevgililer olarak dâhil olurlar.

Örnek olarak Sivas'a 140, İmranlı'ya 30 km. uzaklıkta olan Kızıldağ yöresinde Peri Bacaları'na benzeyen ve "Kızlar Sinisi" olarak adlandırılan kayalıklar için halk arasında efsaneler anlatılır. Bunlardan birisi Oğuz ve Ersoy (47) tarafından şöyle anlatılmıştır: "Bir savaş sırasında düşmanların baskınına uğrayan Karataş köyünün kızları, izlerini kaybettirmek için Kızıldağ'a sığınır. Onları takip eden düşman askerleri, kızların izini bulur. Düşman eline düşmektense, ölmeyi tercih eden kırk kız, "Allahım, taş kesilelim de, düşman eline geçmeyelim." diye dua eder. Bunun üzerine duaları kabul olur ve kırk kız taş kesilir." Buna

benzer olarak birçok yerde Gelin Kayası efsanesi mevcuttur (Şekil 14). Başka bir örnek olarak, "eli bebekli" kayası verilebilir. Kırşehir ilinin Kaman ilçesi güneyinde bulunan Baran Dağı'nın eteklerinde kucağında bebekli bir kadına benzeyen kaya için yöre halkınca birkaç efsane anlatılır (Şekil 15). Bu efsanelerde kucağında çocuğu ile düşman askerlerinden ya da yörenin beyinin adamlarından kaçan bir kadının çaresizlikle taş olma yakarışı anlatılır.

Şekil 14. Gelin Kayası (Eğribucak, Sivas)

Şekil 15. Eli bebekli, Kaman-Kırşehir (48)

Değınilen Belgeler

- (1) <https://www.turkedebiyati.org>: erişim tarihi: 04.05.2018
- (2) Kazancı, N., Özgen Erdem, N., Erturaç, M.K., 2017. Kültürel Jeoloji ve Jeolojik Miras; Yerbilimlerinin Yeni Açılımları. Türkiye Jeoloji Bülteni,

60/1, 1-16.

- (3) Kazancı, N., 2005. Kültürel jeoloji, Mavi Gezen 12, 14-16.
- (4) Altunışık, İ., 2009. Coğrafi Bakımdan Batman İli Yer Adları. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya (Türkiye Coğrafyası) Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 154s (Yayınlanmamış).
- (5) Başkan, Ö., 1971. Türkiye Köy Adları Üzerine Bir Deneme. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1970. Türk Dil Kurumu Yayınları 319, 237-251.
- (6) Aksan, D., 1974. Anadolu Yer Adları Üzerine En Yeni Araştırmalar. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1973-1974, 185-193.
- (7) Kaya, F., 2001. Ağrı Ovası ve Çevresini Coğrafi Etüdü. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi.
- (8) Kaya, F., 2013. Ağrı Merkez İlçede Köy Yerleşmelerinin Coğrafi Şartlarla İlişkisi. International Journal of Social Science, 6/8, 297-328.
- (9) Şaroğlu, F. 1983. Bingöl Dağı ve öyküleri. Yeryuvarı ve İnsan, 3-4.
- (10) Akar, A., 2006. Renge Bağlı Yer Adlandırmalarında Muğla Örneği. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 20, 51-63.
- (11) Gabain, A. Von., 1969. Persönliche Erinnerungen an W. Bang-Kaup. Sprache Geschichte und Kultur der altaischen Völker, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients 5, Berlin, s. 51-55.
- (12) Baskın, S. & Buzlukluoğlu Arslan, S., 2014. Yer Adlarının Dili: Tokat İli Örneği. Route Educational and Social Science Journal, 1/3, 391-409.
- (13) Özer, E., 2005. Amasyalı Strabon ve Anadolu Madenleri. I. Madencilik Bülteni, Kültür-Sanat, 48-50, Aralık.
- (14) <https://tr.wikipedia.org>: erişim tarihi: 07.06.2018
- (15) www.kemer-antalya.com/tr: 07.06.2018
- (16) Mayor, A., 2007. Place names describing fossils in oral traditions. Geological Society, London, Special Publications, 273, 245-261.

- (17) Gökalp Alpaslan, G., 2002. XIX. yüzyıl yazılı anlatılarında sözlü kültür etkileri. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1015s, Ankara.
- (18) Kara, R., 1993. Erzincan'ın Gözyaşları (Deprem, Ağıt ve Destanları). Eryaksan Yayınevi, 256s.
- (19) Altunel, E., 2012. Kültürel Jeoloji: Jeoloji'nin İnsanoğlunun Yaşamı Üzerindeki Etkileri. İç. Kuvaterner Bilimi, Ed: Kazancı, N. ve Gürbüz, A., Ankara Üniversitesi Yayınları No: 350, 195-214.
- (20) Karaoğlu, Ö. & Kılıç, S., 2017. Nemrut Volkanı ve Kral Nemrut'un Efsanesi. Mavi Gezegen, 22, 28-37.
- (21) <https://onedio.com>: erişim tarihi: 25.06.2018
- (22) Sarı, E., 2016. Halk Efsaneleri. Nokta E-Book Publishing, 113s.
- (23) Mayor, A., 2004. Geomythology in Encyclopedia of Geology, ed Richard Selley, Robin Cocks, and Ian Palmer. Forthcoming, Elsevier, fall 2004.
- (24) <http://www.skeptophilia.com>: erişim tarihi: 17.07.2018
- (25) <http://www.tosya.gov.tr>: erişim tarihi: 04.05.2018
- (26) <https://www.picbon.com>: erişim tarihi: 15.06.2018
- (27) <https://justviral.eu>: erişim tarihi: 15.06.2018
- (28) <https://depositsmag.com>: erişim tarihi: 16.06.2018
- (29) <http://jean-ours.filippi.pagesperso-orange.fr>: erişim tarihi: 16.06.2018
- (30) <https://www.norsemyth.org>: erişim tarihi: 16.06.2018
- (31) Sakınç, M., 2008. Dünya folklorunda fosillerin rolü. Bilim ve Gelecek, 58.
- (32) <https://ichn.iec.cat>: erişim tarihi: 17.05.2018
- (33) Yardımcı, M., 2008. Geleneksel Kültürümüzde Taş ve Zile'de Taşlarla İlgili İnanmalar, Uygulamalar ve Oyunlar. Tarih ve Kültürü ile Zile Sempozyumu, (1-16).
- (34) Eliade, M., 2003b. Dinler Tarihine Giriş, çev. Lale Arslan, Yayına haz. Ergun Kocabıyık, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- (35) Daşdemir, Ö., 2013. 18. Yüzyıla Ait Bir Risaleye Göre Miknatısın Dinsel-Büyüsel ve Tıbbi İşlevleri. Dede Korkut Uluslararası Türk ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 54-68.
- (36) Üçer, M., 1989. Sivas'ta Folklorik Tıp ve Bunun Modern Tıptaki Yeri. Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri (23-25 Kasım 1988), Ankara: MFAD Yayınları, 253-266.
- (37) Sırrı, N., 1930. Erzurum'da Tıpkı Taşı. Halk Bilgisi Haberleri, 4, 10-11.
- (38) Kıyak, A., 2012. Halk Dindarlığı Bağlamında Kutsal Mekân Anlayışı, Baskil Örneği. Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1/2, 159-181.
- (39) Beydili, Celal., 2005. Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük, çev. Eren Ercan, Ankara: Yurt Kitap-Yayın.
- (40) Ögel, B., 1971. Türk Mitolojisi- I. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- (41) Seyidoğlu, B., 2005. Mitoloji Üzerine Araştırmalar (Metinler ve Tahliller). İstanbul Dergâh Yayınları.
- (42) Dürüşken, Ç., 1994. Antikçağ'da Psykhe Kavramına Genel Bir Bakış I. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi. (Ayrı Basım)
- (43) Demir, R. & Kılıç, M., 2003. Cevâhîr-nâmeler ve Osmanlılar Dönemi'nde Yazılmış İki Cevâhîr-nâme. Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), 14, 1-64.
- (44) <https://arkeoloji.biz>: erişim tarihi: 24.06.2018
- (45) <http://ismek.ist>: erişim tarihi: 24.06.2018
- (46) <http://www.moment-expo.com>: erişim tarihi: 24.06.2018
- (47) Oğuz, M.Ö. & Ersoy, P., 2007. Türkiye'de 2006 Yılında Yaşayan Taş Kesilme Efsaneleri, Mekânlar ve Anlatılar. Gazi Üniversitesi Türk Halkbilimi Araştırma Ve Uygulama Merkezi (Thbmer) Yayınları: 11, 207s.
- (48) <https://birevinhikayesi.wordpress.com>: erişim tarihi: 02.07.2018